

ՄԱՀՍ ՉԵՄ ՀՈԳԱՐ, ԱՅԼ ԳՈՐԾՍ, ՈՐ ԿԻՍԱՏ ՄՆԱՑ...

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

պատմական գիտությունների
թեկնածու, հրապարակագիր

Զորավար Անդրանիկի մահվան 90-րդ
տարելիցի առթիվ

Զորավար Անդրանիկի կյանքի և գործունեության բոլոր
փուլերը կարևոր ու ուսանելի են երիտասարդ սերունդ-
ների դաստիարակության համար:

Անդրանիկը տարագրության մեջ էլ ամեն օր ու ամեն ժամ
ապրում էր հայրենիքի հույսերով, հոգսերով, կարոտով ու տագ-
նապներով: Դառն, միապաղաղ և հուսահատեցնող էր Զորավարի
համար կյանքն արտասահմանում, և նրան միակ մխիթարություն
պարգևո՞ղն իր զինվորներն էին, որոնցից անբաժան եղավ մինչև
կյանքի ավարտը:

Տարագրության մեջ նա որոշեց հաստատվել ԱՄՆ-ում և բնա-
կության վայր ընտրեց Կալիֆոռնիայի Ֆրեզնո քաղաքը, որի
չոր ու արևոտ եղանակը հիշեցնում էր հայրենի հովիտները:
1922 թվականի կեսերից Զորավարը վերջնականապես հաս-
տատվեց Ֆրեզնոյում: Քաղաքի և ամբողջ Կալիֆոռնիա-
յի հայությունը ցնծությամբ դիմավորեց և ջերմությամբ
շրջապատեց նրան: Սփյուռքահայ մեծանուն գրող Վիլյամ
Սարոյանը, որն այդ ժամանակ ընդամենը 14 տարեկան
պատանի էր, հետագայում վերհիշում է այսպես. «Կը-
թվեր, թե Կալիֆոռնիո ողջ հայությունը քաղաքի կայա-
րանը հավաքված էր՝ անոր ժամանման օրը» («Էջեր գրա-
կանութեան և արուեստի», Բեյրութ, 1965 թ., էջ 119): Զորավարի
ժամանումը տեղի հայության բոլոր շերտերի կողմից ընդունվեց
և ընկալվեց որպես արժանավայել ու պատմահիշատակ իրա-

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

դարձություն: Ա
իսկ օրերին Զո
ջական վիճակ
մոտ երկու ամ
ընդունում ան
թացքում Ֆրե
կազմավորվե
Օզանյաններ
կարանն ամ
վորելու և ի
նվեր նրանց
Նվարդը, որ
ամուսնացե
թվականին
յաց հան
ցել էր նո
մայիսի 15
հայկական
այս առիթ
է արձան
մենք գա
նը, անա
տունը
կահավ
պիտույ
նվիրո
վաքվա
ծափեր
մեզ: Կ
մեր
հուզո
երևա
րի, 1
հայո
միջո
էրգ
րա
կյա
դա
մի
ու
րո
չե
վ

լիարժեքություն: Սակայն առաջին իսկ օրերին Զորավարի առողջական վիճակը վատանում է և մոտ երկու ամիս նա բուժում է ընդունում անկողնում: Այդ ընթացքում Ֆրեզնոյում հայերից կազմավորվել էր մի կոմիտե՝ Օգանյանների վարձած բնակարանն ամեն ինչով կահավորելու և իբրև հարսանեկան նվեր նրանց հանձնելու համար: Նվարդը, որի հետ Անդրանիկն ամուսնացել էր 1922 թվականին (հարսանյաց հանդեսը կայացել էր նույն թվականի մայիսի 15-ին՝ Փարիզի հայկական եկեղեցում), այս առիթով հետևյալն է արձանագրում. «Երբ մենք գացինք մեր տունը, անակնկալի եկանք. տունը շատ գեղեցիկ կահավորված էր ամեն պիտույքներով, բոլոր նվիրողները հոն հավաքված էին, որոնք ծափերով դիմավորեցին մեզ: Կրնամք երևակայել մեր ուրախությունը և հուզումը» («Երեկոյան Երևան», 26 փետրվարի, 1990 թ.): Ամերիկահայությունը ջանքեր ու միջոցներ չէր խնայում Էրզրի առասպելից ծնված Զորավարի առօրյա-ամենօրյա կյանքը գեղեցիկ ու հագեցած դարձնելու համար: Սակայն, միևնույնն է, Զորավարը խորթ ու տարօրինակ այդ միջավայրում իրեն առանձնապես լավ չէր զգում: Հանգստավետ, փափուկ ու անդորր կյանքն ամեն-

ևին նրա սրտով չէր: Սասնո լեռների հերոսը դառնացել էր ամերիկյան հանգստավետ, բարեկեցիկ ու առևտրական միջավայրից: Դա նրա երազած կյանքը չէր բնավ:

Պետք է նշել, որ Ամերիկա մեկնելուց ընդամենը մի քանի ամիս առաջ՝ 1922 թ. գարնանը, Անդրանիկը նորից մտադրվել էր իջնել պատերազմի դաշտ՝ իր մասնակցությունը բերելու

ընթացող թուրք-հունական պատերազմին: Թուրքերի դեմ մարտնչող հունական զորաբանակին աջակցելու նպատակով Զորավարը մտադիր էր սկսել հայոց կամավորական մի նոր շարժում. 1922 թ. մայիսի 8-ին գրեց և Սփյուռքի պարբերականներում հրապարակեց

«Արթնացիր» խորհրդանշական վերնագրով կոչ-դիմում: Նրանում ասված էր հետևյալը. «Հայ ժողովուրդ, ինչ կմտածես, այսօր քո արժանապատվությունդ վերականգնելու առիթն է: Մինչև երբ քո դիպլոմատները մուրացկանի դեր պիտի կատարեն: Եթե կուզես ապրիլ՝ ահա վերջին առիթը: Օգնե դու Արևելքի քրիստոնեա Մեծ եղբորդ, որպեսզի ան ալ քեզ օգնե: Լինել ու չլինելու մեջ ես: Եթե անտարբեր մնաս՝ կորստյան անդունդն է առջևդ: Մի դավաճանի մեկ միլիոն նահատակներուդ»: (ՀՀ ազգային արխիվ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 69, թ. 1): Անդրանիկի այս կոչը, որը նաև որպես թռուցիկ է հրապարակվել, բուռն արձագանքի արժանացավ: Շատերն զգուշացան հայության համար հնարավոր մի նոր ողբերգության վտանգից: Հենց այդպիսի զգուշավոր դիրք բռնեցին գաղութահայության և հայ Առաքելական եկեղեցու պատասխանատու գործիչները: 1922 թ. մայիսի 16-ին Կ.Պոլսի

հայոց պատրիարքը Զորավարին գրած նամակում նշում է, որ միայն զգացումներով կարելի չէ այս ազգն առաջնորդել փրկության, և որ «կամավորական նոր շարժում մեզի պիտի արժե թանկագին կյանքերու կորուստ մը՝ առան հաստատուն երաշխավորուր

յուն մը ընծայելու արդյունքին ապահովության մասին»։ Այս զգուշավոր կեցվածքը միանգամայն հասկանալի ու բնական էր, քանի որ արևմտահայության ցեղասպանության օրերից անցել էր ընդամենը մի քանի տարի, և հայությունը նոր փորձությունների պատրաստ չէր։ Պատրիարքը խնդրում է Զորավարին հետաձգել զորական նոր շարժումը՝ մինչև պատեհ առիթը կներկայանա։ Զորավարն, իհարկե, ունկնդիր ու հնազանդ եղավ պատրիարքի և ազգային իշխանությունների հորդորներին, և կամավորական նոր շարժումը չկայացավ։

Հետագայում ևս, ընդհուպ մինչև մահը, Անդրանիկը մշտապես հարմար առիթի

վերստին արմատական հայտնաբերում և կիսատ թողած գործը շարունակելու համար։ Սակայն, ավաղ, ճակատագիրը այլևս նման պատեհություն չընձեռեց։ Աշխարհն այլևս այլ էր դարձել։ Ցեղասպանություն իրագործած երկիրը՝ Թուրքիան, իր բիրտ ուժի շնորհիվ աշխարհին պարտադրել էր ընդունել իրողությունները։ Զորավար Անդրանիկն առաջացած տարիքի, սրվող հիվանդությունների, օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ այլ հանգամանքների առկայության պայմաններում այլևս անկարող էր որևէ բան փոխել հայոց ճակատագրի ընթացքի մեջ։ Ավելին, նույն ինքը՝ նորին մեծություն ճակատագիրն ուղղորդումներ մտցնելու Անդրանիկի կյանքի ընթացքի մեջ։ Նրան այլևս սակավ ժամանակ էր մնացել ապրելու։

Հետզհետե տկարացող առողջական վիճակը Զորավարին ստիպում էր մտորել կյանքի մնացած հատվածն առավել հանգիստ ու խաղաղ անցկացնելու մասին։ Նրա հոգում բուռն ցանկություն էր առաջացել՝

անթաքույց հայտնել էր բարեկամներին ու զինակիցներին։ Հայոց հողը մագնիսական հզոր ուժով կանչում էր Զորավարին։ Արդյոք դա հնարավոր էր, չէ որ այնտեղ հաստատված խորհրդային վարչակարգն ուներ իր յուրահատուկ սկզբունքներն ու տրամաբանությունը։ Մոսկվայից ուղղորդվող խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը չէր կարող հաշտ նայել և քաջալերող պահվածք ունենալ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսների հանդեպ։ Ահա թե ինչու Անդրանիկի վերադարձը հայրենիք չէր կարող իրականություն դառնալ, չնայած այն հանգամանքին, որ Զորավարը երբեք դեմ չէր արտահայտվել խորհրդային իշխանություններին։

Դառն ու սրտակեղեք հուշերով, Էրզրի կորստի տագնապներով և նահատակ հայության ծանր վշտերով Զորավարն այրվում, տանջվում էր օրինիրուն։ Հոգին և մարմինն այլևս դժվարությամբ էին պայքարում հին ու նոր հիվանդությունների դեմ։

1927 թվականը եղավ Զորավարի կյանքի վերջին տարին։ Դեռևս երիտասարդ տարիներից Անդրանիկը տառապում էր ուժեղ հոդացավով, իսկ 1920-ական թթ. դրան գումարվել էր սրտի անբավարար աշխատանքը։ Զորավարը քաջ գիտակցում էր, թե օրեցօր, ամսեամիս ու տարեցտարի որքան է տեղի տալիս իր առողջական վիճա-

կը, թուլանում են հոգեկան ու ֆիզիկական ուժերը:

1927 թ. հուլիսի վերջին Զորավարը նորից սրտի ուժգին տագնապ ունեցավ, որի պատճառով 15 օր անցկացրեց հիվանդանոցում: Ամերիկյան բժիշկները խորհուրդ էին տվել հիվանդին բուժման տանել Կալիֆոռնիայի Սակրամենտո քաղաքի մերձակայքում գտնվող Չիքո հանքային ջրերի բուժավայր:

1927 թ. օգոստոսի 29-ին, Զորավարը տիկնոջ՝ Նվարդի ուղեկցությամբ մեկնեց Չիքո, որտեղ պետք է լոգանքներ ընդուներ: Դեռ նոր էին տեղավորվել բուժավայրի հյուրանոցում, երբ անսպասելի հյուր ունեցան: Զորավարին տեսակցության էր եկել հին օրերի ընկերը՝ Սմբատ Բորոյանը (Մախլուտո): Հանդիպումը չափից ավելի ջերմ էր և հուզիչ: Զինակից ընկերներն այնքան շատ բան ունեին վերհիշելու և լիցքավորվելու հին օրերի բոցավառ հիշողություններով: Մախլուտոյի հետ այս հանդիպումը վերջինը եղավ

Զորավարի համար: Հաջորդ օրը նրա առողջական վիճակը կտրուկ վատացավ: Հանքային ջրում լոգանք ընդունելիս Զորավարը սրտի ծանր տագնապ ունեցավ: Բժիշկներն ու բուժող անձնակազմը իրար խառնվեցին, սակայն անկարող եղան որևէ բան փոխել: Զորավարը հոգեվարքը տարավ փափուկ անկողնում: Նա բախտավորություն չունեցավ մեռնելու Արևմտյան Հայաստանի բարձ-

րիկ լեռներում, ինչպես իր գինակից ընկերներից շատերը: Իր փառքին մոտ լեգենդար հայդուկապետեր Արարոն, Աղբյուր Սերոբը, Գևորգ Չաուշը զոհվեցին կռվի դաշտում՝ մահաբեր գնդակների տարափի ներքո: Անդրանիկը մեռավ ամերիկյան մայրցամաքում՝ Հայաստանից հեռու, շատ հեռու: Սակայն բնավ ոչ հայությունից և հայկականից հեռու: Զորավարի մահվան լուրը հոգեկան ալեկոծումներ ու ցնցումներ առաջ բերեց ոչ միայն Ամերիկայի, այլև աշխարհասփյուռ հայության բոլոր հատվածներում: Նրա մահվան բոթը կայծակնահար թռավ գաղութից-գաղութ, քաղաքից-քաղաք՝ հայ և օտար պարբերականներով, պաշտոնական ու սովորական հեռագրերով, նամակներով, հեռաձայնով: Տարագիր հայությունը երբեք այսպիսի ցավ ու տագնապ չէր ապրել: Անդրանիկի մահը մեկ անգամ ևս վկայեց, որ նրա

անունը դարձել է համազգային, համահայկական անմար և անփոխարինելի խորհրդանիշ: Այդ են վկայում նաև այն հարյուրավոր ցավակցական հեռագրերը, որոնք հղվում էին աշխարհի բոլոր ծայրերից, ուղղված Անդրանիկի այրուն՝ Նվարդին: Հեռագրեր էին ստացվում նաև օտարազգի քաղաքացիներից ու պաշտոնական անձանցից: Նշանավոր հայագետ Արշակ Չոպանյանի հեռագիրը Փարիզից այդ ամենի խտացումը կարծես լինելու էր. «Ամբողջ ազգ մը Ձեզ հետ կը ողբա իր մեկ հատիկ Անդրանիկը»: Այո, Անդրանիկի պես անհատն ընդամենը մեկը կարող էր լինել յուրաքանչյուր ազգի համար:

Անվանի մտավորական, բանաստեղծ Վահան Թեքեյանը թերթերից մեկում արձանագրեց հետևյալը. «Անդրանիկը մեռած չէ և երբեք չի մեռնելու: Նա մնալու է հավերժ՝ իբրև կյանքի ներշնչող ու ոգևորող ներկայություն»:

Անտարակուս էր, որ մահը լոկ ֆիզիկապես էր ընդհատել Անդրանիկի ներկայությունը, սակայն հոգևոր ու բարոյական չափումներով նա շարունակելու էր լինել հայության մեջ և հայության կողքին: Կահիրեում լույս տեսնող «Հուսաբեր» թերթում անվանի գրականագետ, հանրային գործիչ Նիկոլ Աղբալյանը գրել էր, որ Անդրանիկն անիշխանական խառնվածք ուներ և ըմբոստ էր ամեն իշխանության դեմ՝ լինելու հայրենի թե օտար, քանզի նա հնազանդվում էր ոչ թե իրավունքին, այլ բարոյական հեղինակության:

Հայ գորավարի հիշատակին բազմաթիվ հոդվածներ և այլևայլ նյութեր լույս տեսան նաև օտարերկրյա՝ բուլղարական, հունական, ֆրանսիական, բրիտանական երկրների պարբերականներում: Զորավարի մահվանն արձագանքեց նաև թուրքական մամուլը՝ իհարկե, չարականորեն ու չարախինդ:

Թուրքական «Սոն սաաթ» թերթը այդ առիթով գրել էր. «Այս հողերի վրա այլևս ոչ մի Անդրանիկ չպիտի ծնվի, եթե ծնվի էլ չպիտի մեծանա, եթե մեծանա՝ չպիտի լեռ բարձրանա, եթե լեռ էլ բարձրանա՝ չպիտի կարողանա սուրը քաշել, եթե քաշի՝ իր կուրծքը մխելով անձնասպան լինելու համար միայն պիտի քաշի»:

Որքան հեռատես ու ճշմարիտ էր Զորավար Անդրանիկը, երբ մահվանից ժամեր առաջ դիմելով տիկնոջը՝ բացականչել էր. «Նվարդ, մահվանս համար չեմ ցավիր, կը ցավիմ, թե որքան ուրախ պիտի ըլլան թուրքերը: Այս, եթե անգամ մըն ալ պատեհություն ունենայի... մահս չեմ հոգար, այլ գործս, որ կիսատ մնաց...»:

Անդրանիկը կնոջը նաև հետևյալն էր պատգամել. «Մարմինս օտար հողի վրա չթողուս... Անպայման Հայաստան փոխադրեք: Եթե զիս հայրենիք չընդունին, գոնե ձեռքիս ցուցամատը կտրել կուտաս և հոն կղրկես, տեղ մը թող թաղեն: Այս մատս շատ աշխատած է հայրենիքի համար և շատ հոգնած է: Թող հայրենի հողին մեջ հանգստանա: Իսկ եթե ատ ալ մերժվի և կարելի չըլլայ փափագս իրագործել, մարմինս Պուլկարիա՝ Վառնա տարեք և թաղեցեք քրոջս՝ Նազելիի գերեզմանին քով»:

Խորհրդային Միության վարչակարգը որևէ կերպ չարձագանքեց հայ մեծանուն գորավարի մահվան լուրին և բնականաբար, չէր արտոնե

լու նրա հուղարկավորությունը
Խորհրդային Հայաստանում:

Անդրանիկի մյուս փափա-
գը՝ թաղվել Մշո Առաքելոց
վանքում, ևս չէր կարող իրա-
կանություն դառնալ, քանի որ
Արևմտյան Հայաստանն այլևս
գերի էր թուրքական բիրտ
լծին: Զորավարի հուղարկա-
վորությունը կայացավ 1927 թ.
հոկտեմբերի 7-ին, Ֆրեզնոյի
«Արարատ» գերեզմանատանը:
Սփյուռքահայությունը բոլոր
կարելիությունները գործի էր
դրել, որպեսզի ազգային մեծ
հերոսի թաղումը տեղի ունե-
նա պատվի և արժանապատ-
վության բոլոր չափանիշներով:
Սգո թափորին մասնակից էին
շուրջ 15000 հայ և օտարազ-
գի մարդիկ: Թափորի հետևից
շարժվում էին 1500-ի չափ ավ-
տոմեքենաներ: Նրա նախկին
զինվորները պատվո պահակ
էին կանգնել ամբողջ արարո-
ղության ընթացքում: Զինվորա-
կան նվագախումբը հնչեցնում
էր Շոպենի մահերգի մեղե-
դիները: Զորավարի մահվան
կապակցությամբ բազմամարդ-
սգահանդեսներ կատարվեցին
հայահոծ քաղաքներում՝ Նյու-
Յորքում, Չիկագոյում, Բուխա-
րեստում, Փարիզում, Լիոնում,
Բոստոնում, Լոս-Անջելեսում,
Կահիրեում, Կալկաթայում,
Մարսելում, Սան-Ֆրանցիսկո-
յում, Ֆիլիպեում և այլուր:

Չորս ամիս անց՝ Անդրա-
նիկի այրին Սան-Ֆրանցիսկո-
յի ֆրանսիական հյուպատոսի
միջոցով դիմեց Ֆրանսիայի
կառավարությանը՝ Զորավարի
մարմինը այդ երկիր փոխադ-

րելու և Փարիզում թաղելու
խնդրանքով: Ընդամենը չորս
օր անց Վաշինգտոնի ֆրան-
սիական դեսպանությունը պա-
տասխանեց, որ իր երկրի կա-
ռավարությունը սիրով արտո-
նել է հայ զորավարի մարմինը
փոխադրել Փարիզ և հուղար-
կավորել Պեր-Լաշեզ գերեզմա-
նատանը:

1928 թ. հունվարին Փարի-
զում տեղի ունեցավ Զորավարի
մարմնի համազգային չափա-
նիշներով երկրորդ մեծ հու-
ղարկավորությունը: Զորավա-
րի հրաժեշտի արարողությանը
ներկա էր ֆրանսահայությունը,
նաև բազմաթիվ մարդիկ եվրո-
պական այլ երկրներից: Պաշ-
տոնական արարողությանը
ներկա էին Ֆրանսիայի պաշտ-

պանության և արտաքին գոր-
ծերի նախարարությունների,
Փարիզի քաղաքապետարանի
պատվիրակությունները և բազ-
մաթիվ հասարակական կազ-
մակերպությունների ներկայա-
ցուցիչներ: Պեր-Լաշեզ գերեզ-
մանատանը հնչեցին ելույթներ
հայերեն և ֆրանսերեն, խոսք
ասացին հայ հասարակական
ու քաղաքական մտքի երևելի
ներկայացուցիչները:

Իր մահից յոթանասուներեք
տարի անց միայն Զորավար
Անդրանիկը վերադարձավ հայ-
րենիք՝ վերջնական հանգրվան
գտնելով հերոս նահատակների
բարձունքում՝ Եռաբլուր պան-
թեոնում: